
TANULMÁNYOK

LAURENCE WHITEHEAD

A demokratizálódás drámája*

*„Az alapozó választások ezért nagy, drámai pillanatok.”***

Jelen tanulmány a demokratikus átmenetek összehasonlító elemzéséhez kínál értelmezési keretet. Azzal érvel, hogy az összetett mozgások, a váltakozó napirendek és a sokrétű kölcsönhatások, amelyek ezeket a folyamatokat jellemzik, integrálhatók és megvilágíthatók a színházi analógia segítségével. Minden demokratikus átmenet a nyilvános drámai előadás logikáját követi. Természetesen nem ez az egyetlen kínálkozó analógia. Például a szimultán sakkjátszmákat is ajánlották már lehetséges értelmezési keretként. Az alternatív metaforák között megtalálhatók az „elit paktumok”, az „intézményi konstrukció kiagyaldása”, sőt az óceán hullámainak áramlása is. Ezeket a képeket azért javasolták, hogy segítségükkel rendezni lehessen az eseményeknek és kezdeményezéseknek azt a zavaró és előre nem látható sokaságát, amelyek mindenfajta látható struktúra nélkül, összesűrített időintervallum alatt egybefűzik az autoritárius uralmi rendszer szétesését és a demokratikus alternatíva kibontakozását. A demokratikus átmenetek összehasonlító vizsgálata a kronológiai időnek erre a korlátozott periódusára összpontosít, amikor a kísérletek végtelennek tűnő sorát próbálja ki a gyakran ismeretlen vagy marginális politikai aktorok meghatározatlan és változó köre. Természetesen lehetséges kutatási stratégia az is, ha megkíséreljük megfigyelni és értékelni mindezeket a töredékes és atomizált folyamatokat, abban bízva, hogy az alkotóelemek összeillesztésével valahogyan megkonstruál-

* A tanulmány eredetileg Juan March Intézet (Madrid, Spanyolország) working paper sorozatának 1997/105. füzeteként jelent meg, angolul.

** Guillermo O'Donnell – Philippe Schmitter 1986. *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 62.

hatjuk az egész átmenet képét. Ez a módszer azonban a részletek mérhetetlen sokaságának számbavételét követeli meg, holott, majdan visszapillantva, a legtöbbjükéről látni fogjuk, hogy nem volt jelentőségük. Még ott is, ahol az elemző már *előre* sikeresen azonosítani tudja a legfontosabb stratégiai szereplőket és a legígéretesebb stratégiákat, az esetlegesség és kiszámíthatatlanság magas foka marad fenn. Az ily módon „nyert” részleges kép alkalmatlan az egész folyamat értelmezésére. Ez az, amiért a holisztikus metaforákat, analógiákat és modelleket általában *utólag* hívják segítségül, hogy segítségükkel a folyamatokban még általában értelmezni szinte lehetetlen eseményeknek szerkezetet és távlatot kölcsönözzenek, noha azok utólag, amikor már lezajlottak, visszatekintve igen csak érthetőnek bizonyulnak.

A színházi előadások, akár csak egy sakkjátszma és oly sok demokratikus átmenet, világosan meghatározott ponton kezdődnek, kronológiailag körülhatárolt egységbe sűrűsödnek sok bonyolult és gyakran váratlan fejleményt, majd eljutnak a megoldás pillanatához, ami végül is az addigi jelentőségét hivatott kikristályosítani. Véget ér a dráma, a játszmat vagy megnyerik, vagy elveszítik, a demokratikus intézmények megkezdik működésüket. Van tehát legalább valamiféle analógiánk. De vajon van-e értelmezési keretünk, amely miatt érdemes volt erőfeszítéseket tenni? Tanulmányom első részében felvázolok néhány feltételt, amelyek segítségével megítélhető, hogy vajon érdemes-e alkalmazni a színházi analógiát a mai demokratizálódási folyamatok jobb megértésére. Persze minden analógiás érvelés veszedelmes, ezért sohasem állítottam, hogy ez a perspektíva maga mögé utasít más alternatív megközelítéseket, és hogy nyugodtan támaszkodhatunk rá azon az alapon, hogy mindent megmagyaráz.

A második részben azután magának az analógiának a kifejtése következik. A harmadik rész kibővíti a tárgyalást, és megvizsgálja a kormányzás formáinak drámai elemét, valamint azt, hogy milyen történelmi kapcsolat volt az ókorban a színház és a klasszikus demokrácia kibontakozása között. A befejező részben megvonom az e technika alkalmazásából származó előnyök mérlegét, és jelzem néhány megfigyelésem az azok korlátaival együtt. Bár az írás a demokratikus átmenetekre összpontosít, a címben a „demokratizálódás” szélesebb fogalmát használom.

I. MILYEN ÉRTELMEZÉSI TELJESÍTMÉNY VÁRHATÓ EL AZ ÚJ METAFORÁTÓL?

Az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek derekáig tartó évtizedben a politikatudományban a legdivatosabb téma a demokratikus átalakulás és konszolidáció politikájának összehasonlítása volt. A sajátos *problematikából* kiindulva – nevezetesen, hogy milyen körülmények között esik szét a politikai uralom autoritárius rendszere, amit a politikai elöregedés követ, és talán megnyílik az út a demokratikus játékszabályok alkalmazása előtt – a társadalomtudósok addig tágtították a demokratizálás tanulmá-

nyozását, amíg nem csupán egyre több és több országot vontak be vizsgálódásukba, hanem a demokratikus elmélet és gyakorlat sokféle vonatkozását is – egy sor más tudományterület szemléletmódjának alkalmazásával együtt. Becslésem szerint az 1994-es berlini IPSA-konferencián elhangzott előadások és beszámolók legalább egyharmada eme általános kategóriába tartozott, beleértve a demokratizálódás és a politikaelmélet, a demokratizálódás és a nemek, a demokratizálódás és a külpolitika, a demokratizálódás és a globalizáció stb. viszonyával foglalkozókat is. A demokratizálódással kapcsolatos kutatások elszaporodása természetesen nem valamiféle tudományosan légtüres térben következett be. Az új demokráciák számának növekedése idézte ezt elő, továbbá azoknak a gyakorlati és elméleti kérdéseknek a sora, amelyeket ez a világméretű fejlődési tendencia vetett fel. A szovjet blokk összeomlása nemcsak az összehasonlító vizsgálatok számára hozzáférhető országok váratlan és új csoportját kínálta, hanem egyúttal meglepett és dezorientált olyan különféle áramlatokat és megközelítésmódokat, amelyek a nyugati társadalomtudományban már hosszú ideje befolyással bírtak. A kutatók többnyire a korábbi munkák mögött meghúzódó elitista és konzervatív feltételezések kritikusaiként léptek be a demokratizálódásról folyó vitába.

Másfelől viszont ellentámadásba lendültek a metodológusok és a fegyelmezett társadalomtudomány szószólói, akik látták, miképpen „rohanja le” területüket a marginális és alig ismert országokban zajló, strukturálatlan folyamat tanulmányozása iránt megnyilvánuló „hóbortos” és meglehetősen összefüggéstelen lelkesedés. Az egyik reagálás az a törekvés volt – amelyet ugyan üdvözlök, de ebben az írásban nem ez áll az érdeklődés középpontjában –, amely igyekezett ebben a zürzavarban megfellelni és rendszeres elemzésnek alávetni az empirikusan jobban megfigyelhető szabályszerűségeket, továbbá, ahol erre mód volt, objektív indikátorokat alkotni, valamint a már jól bevált elméleti modelleket alkalmazni ezen az új területen. Itt csak két megjegyzést tennék. Egyfelől a „tranzitológiai” kutatás eredményei – legalábbis mostanáig – szerintem még mindig szerények és elégtelenek ahhoz képest, amilyen kihívást a való világ demokratizálódási tapasztalatai jelentenek. Reményeim szerint írásom végére az olvasó számára világossá válik néhány olyan elvi ok, amelyek miatt kételkedem, hogy a magyarázat során alkalmazott módszerek és modellek valóban alkalmasak a feladat elvégzésére. Ám a második megjegyzésem az, hogy ez a kérdés megválaszolatlan, és – emiatt – ezt a szellemi vállalkozást mindenképpen támogatni kell. Végső soron lehetséges, hogy ez lesz az egyetlen kutatási program, amely kumulatív előrehaladást képes biztosítani, és szigorú stratégiát kínál a demokratizálódás elemzéséhez – ez esetben pedig ne retentsen el bennünket, hogy a kezdeti eredmények szerények. Még ha más megközelítések sikeresebbnek bizonyulnának is, hasznot fogunk húzni a társadalomkutatók „kemény” metodológiát alkalmazó csoportja által megkövetelt bizonyítékok és a logika egybevetéséből.

E konstruktív és kutatásra irányult reagálás mellett volt egy kritikusabb reakció is. A demokratizálódás kutatásának szeszélyes és olykor oportunisták kibővülése mellett természetesen rengeteg mindent lehet bi-

rálni, hiszen például számtalan ostobaság is elhangzott – ezeket pedig el kell az útból takarítani. Ennél azonban érdekesebb – és a jelen írásnak inkább tartozik a lényegéhez –, hogy bírálókat érte azt a viszonylag szilárd és jól strukturált összehasonlító munkát is, amely az egész új tudományos „iparágot” létrehozta, és amely a demokratikus átmenet nemzeti szintű folyamataival foglalkozott. A fő divatszavak jól ismertek: túl sok a változó, túl kevés az esetszám; nincsenek világosan meghatározott függő változók; induktív általánosítások vannak csupán, amelyek *ad hoc* és rugalmas kategóriákat használnak; az elmélet színében tetszelgő szubjektív elbeszélések ezek; becsempészett normatív feltételezések; az elméleti alapok hiányosak. Kissé (de nem túlságosan) leegyszerűsítve: minden efféle „tranzitológiát” addig kell „alapozni”, amíg nem felel meg a társadalomtudományi elméletalkotás normáinak és igényes követelményeinek, valamint módszertani szigorának.

Ha elfogadjuk a fegyelmezett szemlélet visszatérésének ezt a második és az új irányzat szempontjából pusztítóbb hatású követelményét, legalábbis abban a „kemény” formában, ahogy fent körvonalaztam, akkor szinte mindazt ki kell söpörnünk, amiről azt hittük, hogy az összehasonlító demokratizálódási kutatások első évtizedében megteremtettük. Tehát nemcsak olyasmit, ami nyilvánvalóan tarthatatlan túlzás, hanem az óvatosabb és tiszteletnek örvendő munkákat is. Ezen érvelés – legalábbis „kemény” formája elfogadásának – további következménye, hogy a „kemény” társadalomtudományi csoportnak nem kell komolyan számolnia azokkal a lassanként – és talán csak esetlegesen – felállított konstruktív magyarázatokkal sem, amelyek végső soron majd megfelelnek a tudományos elmélet és módszer igényes normáinak. Bizonyosan mellőzhetik az irodalmi metaforákat és laza analógiákat, amelyek megkísérik a demokratikus átmeneteket összekapcsolni a nyilvános drámai előadásokkal.

A jelen tanulmány álláspontjának védelmében az imént ismertetett kihívásra két fő válasz adható – az egyik elemző, a másik pragmatikus. Először is az elemző eljárás szempontjából a rivális módszerek igényeit az általuk produkált eredmények fényében kell értékelni. Amikor majd a „kemény” program beérik és demonstrálja, mennyire képes egybevetni és megmagyarázni a demokratikus átmenet tényleges folyamatait, akkor a teljesítmény olyan mércéjét fogja felállítani, amelynek segítségével az alternatív megközelítések megítélhetők. Ha beváltja ígéretét, akkor az alternatívák magyarázó ereje jelentősen csökken majd, és ezután nem is fogják felkelteni a tudományos érdeklődést, bár még ebben az esetben is gazdagíthatják az uralkodó paradigmát a kevésbé sikeres vetélytársaktól kölcsönzött meglátások. Am mindaddig, amíg a kizárólagosság iránti igény pusztán a belső eleganciájáról és világosságáról adott saját beszámolóján alapul, az elemzés előrehaladása azt követeli, hogy érvényesüljön a pluralizmus. Üdvözölni kell az alternatív vagy kiegészítő elméleteken és módszereken nyugvó kihívásokat, mivel ezek közül a legjobb fogja megszabni a teljesítmény színvonalát, amelyet azután majd az összes jövőbeli kihívónak el kell érnie. Ez az írás azon a megállapításon alapul, hogy a demokratikus átmenet meglévő ismertetésekének magyarázó ereje

meglehetősen szerény. A számottevő javításnak bőségesen van tere mind az elméleti igényesség, mind pedig az empirikus kiterjedés tekintetében. Ezen az alapon elméletileg jogos azt kutatni, hogy vajon egy elméleti metafora képes-e növelni az értelmezési keret értékét, mint ahogy ezt vizsgálom a második részben. Nyilvánvaló, hogy ha ezt akarom bizonyítani, akkor a „tudományosabb” elmélet és módszer szószólóinak kihívására kell reagálnom, amit a harmadik részben kísérek meg.

Ám a demokratikus átmenetek pluralista elemzése mellett szól egy gyakorlati érv is, és bár önmagában nem lenne teljes értékű az elemzésben, itt mégis érdemes szólni róla, mert megvilágítja, hogy az efféle tevékenységben mit értünk a „teljesítmény színvonalán”, és hogy az miért is fontos. Miért fontos elemezni a demokratizálódási folyamatokat? Nos, természetesen minden jelentős társadalmi folyamat méltó arra, hogy a társadalomtudósok elemezzék. A pusztán intellektuális kíváncsiságon túl azonban van egy sürgetőbb és gyakorlati motívum, amely miatt törekedni kell a tisztázásra, ha a szóban forgó folyamat a demokratizálódás. Az elmúlt évtizedben a szó szoros értelmében országok tucatjaiban próbáltak megbirkózni a döntéshozók, a tudósok és az egyszerű állampolgárok az új, stabilabb, felelősebb és nyitottabb politikai rendszerek megteremtésének kihívásaival és bizonytalanságaival. Összehasonlító vagy elméleti irányelvek hiányában nem lenne választási lehetőségük, csak a gyakorlati megközelítés maradna, esetleg meríthetnének saját nemzeti tapasztalataik válogatott epizódjaiból, netán érvelhetnének pusztán deduktív vagy moralizáló módon. Ha hibákat követnek el, vagy önkéntelenül megismétlik a másutt elkövetett tévedéseket, ennek a kára saját maguk számára vagy társadalmuk politikai jóléte szempontjából rendkívül magas lenne. Ezért azután gyorsan megnőtt a tranzitológia eredményei iránti étvágyuk. Például minden latin-amerikai „demokratizáló” magával hurcolt némi félig emésztett elképzelést Spanyolország békés demokratizálódásáról, mondván, hogy azok náluk is hasznosíthatók. Gyakran már a spanyol esetet is rosszul értették meg, és így képtelenek voltak saját viszonyaikhoz alkalmazni. Ebben a környezetben a módszeres és óvatos összehasonlító vitáknak számottevő gyakorlati hasznuk lenne, és elméletileg is érdekesnek bizonyulnának. A teljesítmény színvonala minden bizonnyal elmaradna a „kemény” tudósmag által meghatározott követelményektől. Ám a megrendelők díjazták a tranzitológiai kutatás nyújtotta gyorsaságot, az aktualitást és a középtávú, többé-kevésbé pontos következtetéseket. A teljesítmény ezen gyakorlati színvonalán (egybevetve azzal a tudatlansággal és improvizációval, amely a tranzitológia nélkül jelentkezett volna) a korai összehasonlító demokratizációs kutatások szokatlanul termékenyek és érdemlegesek voltak.¹ Természetesen mindez bizonyos mértékig ad hoc és metaforikus jellegű volt, és tartalmazta az elemzés és a recept ingatag elegyét („átgondolt kívánás” volt a divatos kifejezés). De rendelkezésre állt és alkalmazható volt, amikor szükség volt rá (ami aligha fordul elő a keményen igényes „tudományos” kutatási programok gyümölcseivel), és a folyamatosan keletkező tapasztalat fényében javítható. Sőt még némi kvázi kísérleti megfigyelésre is volt ennek alapján lehetőség.² Kétségtelen, hogy a legtöbb átmenet-

„elmélet” (középtávú általánosítás) előre jelző ereje meglehetősen szerény volt, ám ez hitelesen tükrözte, hogy az esetlegesség mekkora szerepet játszott a demokratizálódás minden egyes konkrét folyamatában. Összefoglalva tehát, és szemben egyes újabb kritikusok érveivel, a korai tranzitológia hasznos ismereteket generált, amelyeket végül hasonló további munkával ki lehetett bővíteni és finomítani, és amelyek felhasználásával olyan magyarázatokkal lehetett szolgálni, amelyek nemcsak a válság időszakában a gyakorlati teljesítmények követelményeit elégitették ki, hanem olyan standardokat is szabtak, amelyek a későbbi gyakorlók-tól jobbat várnak, ha lehetséges, mégpedig az igényesebb módszerek alkalmazása révén.

A magyarázat eddig elért világhosságának és erejének mércéjével mérve, valamint a demokratikus átmenetek összehasonlítását végző korábbi munkák által kínált fogódzók és megértés nyomán én most azt állítom, hogy a színházi analógia kínál valamit, ami értelmezési keretként szolgálhat. Ezt az állításomat a következő részben fejtem ki.

II. A DEMOKRATIZÁLÓDÁS MINT DRÁMA

A demokratizálódás vizsgálatának területén alkalmazott legtöbb metafora és analógia igen termékenynek bizonyult. Ám mindegyik tartalmazza sajátos előfeltevéseit és beépített elfogultságait. Ha például a demokratizálódást lényegileg az elitek paktumkötési kérdésének tekintjük, akkor vajon hol vannak a nyilvános meggyőzés és reagálókészség elemei, amelyekre az elért megegyezés szélesebb állampolgári megértéséhez és támogatásához van szükség? Ha a demokratizálódás főképpen „intézmények fabrikálásából” áll, akkor hogyan illesztjük bele a retorika, a szaktudás és ítéletalkotás hozzá kapcsolódó követelményeit, amelyeket elvárunk a szavak sikeres kovácsától és mesterétől? Ha a demokratizálódás tekinthető úgy is, mint egy bonyolult sakkjátszma kibontakozása, akkor vajon a sakk mesterek (avagy a játék kitalálói) miképpen kísérik figyelemmel és hangolják össze a tábla sok-sok játékosát?³ Ha a demokratizálódás az osztályhatalom hosszú távú egyensúlyának megváltozását jelenti, akkor a háttér feltételei közepette ez a változás miképpen alakul a jobban individualizált döntéshozók és követők stratégiájává és kölcsönhatásaivá? Vajon e politikai játékosok cselekedetei egyszerűen leolvashatók, mondjuk az osztályhátterükről, vagy nem kellene-e mérlegelnünk személyes meggyőződésüket és motivációikat is?

Szerintem még a racionális választás perspektíváját is lehet metaforaként vagy egyszerűsítő analógiaként osztályozni, ami ugyan talán általánosabb és erőteljesebb, mint az eddig áttekintettek: olyan magyarázó keret, amely rámutat bizonyosfajta kapcsolatokra, és kiszűr másokat. A kulcsfontosságú ihletést kétségtelenül a klasszikus és neoklasszikus közgazdaságtan szerinti gazdasági ember modellje jelenti. Ezt a metaforát lehet finomítani és kiigazítani – bevonva a racionalitás szélesebb értelmezéseit, a számítás és önérdék lazább számvetését stb. annak érdeké-

ben, hogy a politikai és társadalmi jelenségek szélesebb körét lehessen felölelni vele. Ám ez is nyitva áll a bírálat ugyanazon elvei előtt, mint az imént taglalt többi metafora. Nem kell egyszerűen azt feltételeznünk, hogy eredeti és specializált társadalmi környezetéből vagy értelmezési területéről átmegy az összes többi területre – a hipotézist a vizsgálat tárgyát képező jelenségeken alapuló bizonyítékokkal és elmélettel egybe kell vetni. Ezért ha a minket foglalkoztató társadalmi folyamat a demokratizálódás, akkor megkérdezhetjük, hogy mely vonatkozásaira irányul a figyelem, és várhatóan mely aspektusai maradnak rejtettek, ha ezt a konkrét értelmező keretet alkalmazzuk; továbbá azt is, hogy miképpen vethető egybe alternatív perspektívákkal vagy analógiákkal. Még konkrétan: ha a demokrácia egyszerre játékszabályok rendszere és normatív eszménykép, akkor vajon a racionális választás perspektívája képes-e befogadni a cselekvésre ösztönző impulzusokat, amelyek az eszmény iránti lelkesedésből fakadnak, szemben a szabályok megírását illető kiszámított önérdekkel? Vajon képes-e befogadni a meggyőzés és indoklás folyamatait, amelyek az erőszak képességével rendelkezőket ráveszik arra, hogy adják fel az önérvényesítés legközvetlenebb eszközeit, és definiálják újra célkitűzéseiket, hogy azokat korábbi ellenségeik vagy áldozataik találják vonzóknak? A racionális választás elméletének képviselői nagy erőfeszítéssel és találékonyssággal igyekeztek finomítani értelmezési keretüket, hogy a legtöbb demokratikus átalakulásnak ezeket a tapinthatóan központi vonásait figyelembe lehessen venni. Ám ez az erőfeszítés költséges és erőltetett, ami felveti annak lehetőségét, hogy ez a konkrét metafora nem különösebben alkalmas ama magyarázó feladat ellátására. Legalábbis mellette még más metaforákkal is egybe lehet vetni.

Ezért most forduljunk ahhoz az ötlethez, hogy a demokratikus átmenet tekinthető nyilvános drámai előadásnak is, és az átmenet folyamatát alkotó bonyolult kölcsönhatások áradatának ily módon történő strukturalása és rendbeszedése legalábbis elégségesen ígéretes ahhoz, hogy érdemes legyen fejleszteni és az elfogadottabb konstrukciókkal összehasonlítani! Különösen pedig felhívom a figyelmet e keret azon vonatkozásaira, amelyek arra buzdítanak, hogy a demokratizálódás olyan tulajdonságait vegyük számba, amelyeket az imént körvonalazott keretekbe csak a legnagyobb nehézségek árán lehetett beilleszteni. Ebben a részben a tőlem telhető legjobb érveket sorakoztatom fel a színházi metafora mellett, foglalkozom azzal, ahogyan a normatív konfliktust kezeli; továbbá a vezetés szerepét, a meggyőzés (beleértve az erőszakhoz fűződő viszony) kérdését, a narratív feszültség és feloldása közötti kapcsolatot, a drámai idő elmúlását, a motívumok és a jellemfejlődés magyarázatát, valamint a nyilvános előadás és a magánszereplők közötti viszonyt veszem számba. Mindezek szerintem a demokratikus átmenetek összehasonlító elemzésének állandóan visszatérő elemei. Mindehhez még hozzátenném, hogy valamennyi jelentős hatással van az új demokratikus rendszer elfogadását (vagy az elutasítását) szolgáló, átmenet utáni szocializációs folyamatok jellegére és tartósságára is. Már említettem, hogy más értelmező keretek nehezen képesek az átmenet drámájának ezen központi tulajdonságaira összpontosítani. A jelen írás utolsó részében azonban el fogom

ismerni az általam javasolt heurisztikus keret lehetséges korlátait és torzításait is.

Először is úgy vélem, hogy minden rendszerszintű átmenet dramatizál egy mélyebben fekvő normatív konfliktust. Növekedés észrevétlenül is elérhető úgy, hogy nem kelt fel túlságosan nagy figyelmet, de teljes országos rendszerek megváltoztatását népszerűsíteni és erőteljesen hirdetni kell. Ez elengedhetetlen ahhoz, hogy leküzdjünk mindenfajta ellenállást, tehetetlenséget és bizalmatlanságot, amely miatt egyébként holtpontra jutnának a változások. Ezért tehát az *ancien régime* részleges kudarcait és hiányosságait holisztikus vádiratba kell foglalni. Azokat, akik általában a közügyek partvonalán maradnak, meg kell győzni arról, hogy a most kockára tett elvek annyira átfognak mindent, hogy ebben nekik is részt kell venniük. Nemcsak a múltat kell drámaian megvádolni, hanem a figyelem középpontjába kell állítani egy jobb alternatíva valamennyire is meggyőző képét, amit úgy kell népszerűsíteni, hogy megragadja a nép képzelőerejét. (A demokratizálódást gyakorta „kísérték” az igazság és jog bizottságai, amelyek megkísérelték kielégíteni a múlt igazságtalanságainak egyszerű megértése iránti igényt, és megkíséreltek válaszolni arra a kérdésre, hogy a jövőben hogyan lehet azok kialakulását megelőzni.) Továbbá ahhoz, hogy biztosítani lehessen sok, általában csak passzív szemlélő aktív részvételét, többé-kevésbé meggyőző elbeszélést kell produkálni annak érdekében, hogy sikerüljön megvilágítani a megbélyegzett múltból a vágyott jövőbe vezető utat. Ezért a demokratikus átmenet elindítása szükségképpen normatív és kollektív vállalkozás. A folyamat – legalábbis e tekintetben – szorosan emlékeztet valamely dráma színrevitelére.

Most nézzük a vezetés szerepét ebben a vállalkozásban! Ez bizony zavarba ejtő reziduális kategória mindazokban a magyarázó keretekben, amelyeket áttekintettem. Vajon mit mondhat a társadalomtudomány az egyedülállóan személyes vezetői tulajdonságokról? Nos, van néhány többé-kevésbé hasznos társadalomtudományi általánosítás a politikai vezetés tekintetében. Ám azok szempontjából, akik igyekeznek megfelelően megmagyarázni a demokratikus átmeneteket, ha a társadalomtudománynak nem lenne mondanivalója a politikai vezetés felemelkedéséről, minőségéről és szerepéről ezekben a folyamatokban, akkor az elég baj lenne a társadalomtudományra nézve. A nyugati drámai hagyomány érdeklődésének középpontjában a politikai vezetés különféle attribútumainak és buktatóinak tanulmányozása és magyarázata áll ősidőktől fogva. Bárki, aki figyelemmel kíséri Nelson Mandela, Aung San Suu Kyi, Václav Havel vagy napjaink demokratizálódási folyamatában a kevésbé ragyogó csillagok karrierjét, felismerheti a harc, az elszigetelődés, a kitartás visszatérő témáit és azt a jelképes megtestesülést, amely az efféle drámák szokásos tartalma. Ám természetesen nem kell kiválasztanunk a demokratikus vezetés hősi vonulatát. Vannak kései megtértek, véletlen vezetők, és olyan figurák, akikhez olyan elvárásokat kapcsolnak, amelyeknek egyáltalán nem képesek megfelelni. A legtöbb demokratikus átmenetet erőteljesen jellemző véletlenszerűség következtében nagyon is valós jelentősége van ama folyamat dinamikájának, amelynek során az egyik típusú vagy

a másik típusú vezető érvényesül. A megválasztott elnök, Tancredo Neves váratlan halála 1985-ben súlyosan destabilizálta a brazil demokratikus átmenetet; Zedillo elnök hiányzó karizmája is nagyban rontja Mexikó kilátásait, és így tovább. Az összehasonlító politikának szüksége van a demokratizálódás eme dimenziójának rendezett megvitatására, bármit mondjanak is a vállalkozásról a társadalomtudomány puristái. Bármilyen jó politikai drámáról is van szó, a demokrácia vezető ellenzőit is világosan kell jellemezni azért, hogy tisztázzuk a kockán forgó normatív elveket, és hogy megmagyarázzuk a fejleményeket.

A politikai vezetés legfontosabb vonatkozása mások meggyőzésének és talán inspirálásának a képessége. Ez nem csupán arról szól, hogy a saját közvetlen önérdükre kell hivatkozni, vagy kényszerrel kell fenyegetni őket. Szükség van hozzá a retorika képességére, a nyelv zeneiségét meghallani alkalmas fülre, a közönség hangulatának észlelésére, a lehetséges jövőképek felidézésére, és arra, hogy a leküzdhetetlen akadályokról sikerüljön elterelni a figyelmet. A vezetőknek az előadóművészet eszközeinek egész sorával kell rendelkezniük (manapság még a rövid televíziós idézetekre is gondolni kell). Ez különösen igaz a viszonylag nyitott és strukturálatlan előadásokra, amelyek gyakran szükségessé válnak a demokratikus átmenetekben. (Emlékezzünk csak Jelcinre, amint éppen felmászott egy tankra a megfenyegetett дума épülete előtt 1991 augusztusában!)

Elvben arra gondolhatnánk, hogy minden teoretikus, aki a cselekvés és a választás szerepére összpontosít és nem a strukturális korlátokra és determinánsokra, felismeri a vezetési képességek és a meggyőzés művészetének központi szerepét a cselekvés elméletében. Mégis, furcsa módon a racionális választás perspektívája önmagában tagadja meg a hozzáférést a társadalmi és politikai cselekvésnek éppen azokhoz a tulajdonságaihoz, amelyekre a legnagyobb szükség van a megújuláshoz. Az ilyen vezető a cselekvők motivációinak szegényes listájával hajlik arra, hogy a vezetést pusztán brókeri funkciókra redukálja, vagy még arra sem. A demokratikus átmenetekben azonban, főképpen pedig amikor a szóban forgó politikai választás olyan makrokérdésekre vonatkozik, mint a rendszer típusa és a játékszabályok, akkor meggyőző és tekintélyt parancsoló vezetőknek kell irányítaniuk a cselekvőket, önbizalmat kell kölcsönözniük nekik és meg kell győzniük őket. A demokratizálódás kielégítő leírása aligha nélkülözheti annak elemzését, hogy ezek a vezetők hogyan tűnnek fel, és milyen módszereket alkalmaznak mások választásának alakításához. A demokratizálódás mint dráma fogalma a folyamatnak erre a lényegi vonatkozására irányítja figyelmünket.

Természetesen az a mód, ahogyan ezeket a kérdéseket bemutatják és megvilágítják, a drámában különbözhet attól a közvetlen bemutatástól, amit egy szónok előadásától várhatunk. A színházban a közönség elemző- és képzelőerejét, figyelmét a kibontakozó elbeszélés köti le. A cselekményben típusosan vannak jelen a váratlan fordulatok, amelyek megragadják figyelmünket, és érzelmi azonosulásunkat kívánják előidézni. Az elbeszélés feszültsége húzódik meg a normatív konfliktus mögött, és táplálja a közönség kielégítő megoldás iránti igényét. A demokratikus

átmenet feszültsége, kiszámíthatatlansága és drámája a résztvevőkre nagyon hasonló hatással van. Nincs garancia a *happy endre*, az átmenet folyamata tele van meglepetésekkel, új és ki nem próbált figurák belépésével; a devianciától való félelmekkel, vagy akár még a cselekmény mente radikális megváltozásának tragikumával is. A motiváció tisztán racionális leírása nem képes megragadni azokat a módokat, ahogy a politikai átalakulás szereplőit elragadja a hév, vagy legalábbis ideiglenesen lázba hozzák őket azok a remények és félelmek, amelyek sokkal nagyobb mérvű részvételt váltanak ki, mint amit bármilyen „kívülálló” képes lenne megérteni. A színházi metafora segít kitölteni a motiváció leírásakor keletkező hézagot mind a színpadon ábrázolt interakciókkal, mind pedig a nézőtérén kiváltott azonosulás segítségével.

Az egyik alapvető ok, amiért a drámai előadás annyira megragadónak látszik, az, hogy a kiterjedt és szimbólikumokkal „teli” elbeszélést egyetlen, a megtekintés megszakítás nélküli időkeretébe sűríti össze. Ezzel szemben a valós élet társadalmi folyamatai sokkal hosszabb ideig tartanak, és több kitérő „tagolja” azokat. A demokratikus átmenetek legrövidebbje is hetekig vagy hónapokig tart, a legtöbb meg évekig vagy még tovább is elhúzódik. De még ebben az esetben is felgyorsul a ritmus – a kezdet, a kibontakozás és potenciálisan a befejezés érzése az, amelytől az átmenet folyamata inkább önmagában való és drámai (jobb emlékezett egy színházi előadásra), mint a mindennapi politika. És valóban: ahogy a régi rendszer összeomlása felgyorsul, „összesűrűsödik” az idő, és ilyenkor felettébb sok minden igen gyorsan történik. Szertefoszlanak a régi bizonyosságok, új hangok hallatszanak – gyakran igen harsányan. A váratlan vagy akár az elképzelhetetlen is mindennaposá válik. Az ilyen epizódok azonban nem tarthatnak sokáig. A feszültség és a bizonytalanság ugyanis hosszabb távon elviselhetetlen lenne. Ráadásul a legtöbb résztvevő életének vannak más vonatkozásai is, amelyekkel foglalkozniuk kell. Mindazonáltal az átmenetek általában tartalmazzák a politikai dráma összesűrített epizódjait, amelyeket a színházi előadás ritmusának analógiájával gyümölcsözően lehet elemezni.⁴ Az események hatását *ütemük és ritmusuk* alakítja.

Fordítva: rendkívül nehéz a kibontakozó átmenetben nélkülözni a katarikus szakaszt. Egyes demokratikus vezetők azt hiszik: annyira világosan értik a végcél, amelyet el kívánnak érni, hogy az önkényuralmi rendszer kimúlása után egyenesen a megszilárdult demokráciát kívánják felavatni – anélkül, hogy átelnék a közbülső átmeneti időszak drámai feszültségét és gyöttrő bizonytalanságait. Például a mexikói PRI sok vezetője a legtöbb amerikai támogatójával együtt ezt a megoldást tartotta kívánatosnak a Rio Grandétól délre.⁵ Én azonban azt mondom, hogy a kollektív átélés katarikus szakaszának hiányában (amely kénytelen végigjárni logikai szakaszait annak érdekében, hogy elérje az elbeszélés koherenciáját) az önkényuralmi rendszert jellemző szokásokat és feltételezéseket nem lehet nyomatékosan elutasítani. Következésképpen a kívánatos végponthoz vezető utat a demokratikus alternatíva kollektíven elismert (sőt szentesített) bevezetéséig nem lehet megtisztítani a régi játékszabályok felszámolásával. Mivel a közönségnek szüksége van az

előadásra ahhoz, hogy befogadja a drámát, hasonlóan az állampolgárok-nak is szükségük van látható átmenetre ahhoz, hogy a politikai cselekvés megváltozott szabályait elsajátítsák.

Végül a szemantikainál nagyobb jelentőségű, hogy amiképpen a racionális választásra épített elemzés a társadalmi szereplők megfigyelt magatartásának magyarázatára összpontosít, ugyanúgy az értelmezés színházi kerete a figyelmet a színpadi színészek nyilvános előadásának megértésére irányítja. A dráma olyan keretben mutatja be a cselekvést és a döntést, amelytől az érthetővé és jelentőssé válik. Olykor a szereplők elmagyarázzák motivációjukat; máskor mi következtethetjük ki a helyzet struktúrájából és az előadás fejlődéséből. Az indítékok többfélék lehetnek; hatásuk a cselekvésre nem mindig meghatározó. A meggyőző drámában megfigyelhetjük, amint a szereplők igyekeznek a cselekvés vetékedő racionalitásai közül választani, miközben korábbi cselekedeteik előre nem látható következményeivel élnek együtt, alkalmazkodnak a színpadon lévő többi figura várható vagy nem várt reagálásaihoz, sőt a történet előrehaladtával jellemük is fejlődik. A demokratikus átmenetben hasonló konfliktusok, alkalmazkodás és a múltbeli identitások leküzdésére tett erőfeszítések ugyanígy megfigyelhetők. Például most egy olyan programban veszek részt, amely átformálja a katonai doktrínát és gyakorlatot, és amelynek az a célja, hogy a latin-amerikai fegyveres erők átalakuljanak és az alkotmányos kormány szolgáivá, valamint az emberi jogok védelmezőivé váljanak. A jó dráma összes feszültsége és tisztázatlansága feltűnik e bonyolult, nyilvános előadás folyamán.

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy elemzésünkbe nem kell belépnie bármilyen magánvéleménynek és a lelkiismeret küzdelmeinek, amelyeket a demokratizálódás-drámájában a szereplők megtapasztalhatnak, akár a racionális választás keretét, akár a színházi perspektívát választjuk. A megfigyelt magatartás és az azt kísérő nyilvánosan vállalt okok számítanak mindkét esetben. Az okokat vagy elhisszük, vagy nem. A cselekvőt mindig meg lehet ítélni *másokért* kifejtett teljesítménye alapján. A végső belső motivációk talán nem is megismerhetők, és erre egyetlenül nincs is szükség.

Van ugyan némi szemantikai, sőt még strukturális hasonlóság is a racionális választási perspektíva által felidézett társadalmi cselekvő és a színházi metafora drámai szereplője között, a különbségeket mégsem szabad mellőznünk. A politika színterén a racionálisan számító cselekvőt csaknem bizonyosan *rossz* színésznőnek tartanánk, mivel nincs érzelme az elbeszélő forma vagy a drámai ütem iránt, képtelen a jellemábrázolás pszichológiai mélységeire, nem tudja felkelteni közönsége empátiáját, vagy nem tud meggyőzően reagálni más játékosok előadásaira. Az az ábrázolás, ahogyan az egyik szereplő megpróbálja irányítani a többiek választásait, aligha képes számottevő meggyőzésre, mivel csupán a motiváció redukcionista modelljét képes felidézni, amivel inkább elidegeníti és sérti azokat, akiket befolyásolni vagy ellenőrizni remélt. Akárcsak a geometria tudósa, Velásquez a „Zaragozai Kézirat” (*The Manuscript Found in Saragossa*) című műben, képtelen volna táncolni, mert nincsenek „olyan, egy kezdőpontból kiinduló tánclépések, ame-

lyeknek sorozatát következetes szabály irányítaná” („no done steps which are produced by a point at origin whose sequence is governed by a consistent rule”).⁶

Ezzel teljessé vált a színházi metafora mint a demokratikus átmenetek összehasonlító elemzését strukturáló, értelmező eszköz erősségeinek rövid ismertetése. Természetesen egy vagy több konkrét epizód elemzésekor e szempontokat részletes alkalmazásukkal tovább lehetne fejleszteni. Ez további, a listámon nem szereplő lehetőségeket tárhat fel. Továbbá azt is szükséges figyelembe venni, hogy miképpen zajlanak a demokratizálódás hosszabb folyamatai; és azt is, hogy az intézményesülésre miként hat az átmenet időszakában színre vitt drámai előadás minősége. Például vitatható, hogy az 1970-es évek végének perui átmenete képtelen volt megteremteni a demokratikus konszolidáció későbbi kumulatív előrehaladásához szükséges feltételeket, mert csak régi és hitelüket veszített szereplők tértek vissza a színpadra, akik a szűk városi és europánizált elit közönségnek játszottak tovább anélkül, hogy hatókörükbe vonták volna a jobbára vidéki és bennszülött választók tömegeit. Ezzel szemben a spanyol átmenet részben talán azért ért el jobb eredményeket, mert a király és a kommunisták, valamint közöttük a csendőrök, együtt olyan épületes és tanulságos előadást adtak elő, amely az egész spanyol társadalmat átnevelte. Sokkal több munkára lenne szükség annak bizonyítására, hogy a színházi metafora valóban képes-e úgy magyarázni a demokratizálódási folyamat bizonyos vonatkozásait, ahogyan más keretmegoldások képtelenek rá. Ám remélem, sikerült bemutatnom, hogy első ránézésre érdemes ezt a megközelítést kifejleszteni és egybevetni az alternatívákkal.

Az eddigi fejtegetések a drámai előadás és a demokratikus átmenet meglehetősen szűk párhuzamára összpontosítottak. De ez nem véletlen, vagy mesterséges analógia. Ahhoz, hogy pontosan megérthessük, kissé hátrább kell lépnünk, és el kell tűnődnünk a drámát, a kormányt és a demokrácia eredetét összekötő, átfogóbb viszonyokon. Ezt az áttekintést a tanulmány harmadik részében kísérlem meg.

Azután a záró részben visszatérek a társadalomtudományi elmélet és módszer fejtegetéseim által illusztrált kérdéseire. A negyedik rész igyekszik megvonni a „dráma” perspektívája előnyeinek és korlátainak ideiglenes mérlegét, mérlegelni a lehetséges csapdákat, valamint bemutatni az itt alkalmazott analógia és más magyarázó stratégiák közötti kapcsolatot.

III. DRÁMA, KORMÁNY ÉS A DEMOKRÁCIA EREDETE

A kormányzás minden formájába beletartozik a kommunikációáramlás az uralkodók és az alávetettek között. Az áramlás iránya lehet rendkívül egyenlőtlen, egyes uralkodók kibocsátanak, ám alig kapnak információt; a másik véglet pedig az, amikor az alattvalók vezetőiket valósággal bombázzák üzenetekkel és felhívásokkal, amelyekre alig kapnak kielégítő vá-

laszt. Bármelyik változatról is legyen szó, másképpen nem lehet kormányozni, igazgatni, diktálni, döntőbírói ítéletet hozni, bíraskodni, irányítani, kérdőre vonni vagy képviselni valamely politikai közösséget, csak úgy, hogy tagjainak felfogását befolyásoljuk. Ez egyaránt igaz az erőszakon alapuló, a meggyőzésen vagy képviselési tanácskozáson nyugvó kormányok esetében. Annak érdekében, hogy az alattvalók vagy a különböző érdekű, eltérő döntéshozatali képességekkel rendelkező állampolgárok figyelmét lekösse, minden uralkodó kénytelen valamiféle drámai vagy színházi jellegű előadást rendezni. Erre nem csupán a figyelem összpontosítása érdekében van szükség, hanem azért is, hogy tematizálja és standardizálja a közvélemény elé terjesztendő kérdéseket. Eltekintve a nagyon kicsiny, személyes ismeretségen alapuló közösségektől, ezt a szükségletet nem lehet megkerülni, nem folytathatunk egyéni vitát vagy tárgyalást külön-külön minden alattvalóval vagy állampolgárral. Legalább közösségeket kell belőlük létrehozni és mindegyiket egyedi módon megszólítani, sajátos prioritásainak és a létüket alkotó kérdések megértésének megfelelően. Bizonyos mértékig minden uralkodó összetett közösségekhez szól, amelyek műveltsége eltérő, de még ha a kormány és a kormányzottak közötti kommunikáció emiatt töredezett is, a különböző közösségek mind részt vesznek a nyilvános kommunikáció némiképpen teatrális, kétirányú áramlatában. Továbbá ahol a hallgatóság fragmentált, ott mindig lesz egy absztraktabb közvélemény vagy kollektív tudat, amely kiterjed minden egyes konkrét közösségre, és arra ösztönzi a kormányokat, hogy a közösség egészére kiterjedő és a mindenki által akceptált felfogás minimumának kialakítása érdekében egyedi vagy elkülönült teljesítményeiket módosítsák, összebékítsék vagy harmonizálják.

Ezért a kormányzás minden formája magában foglalja a teatralitás dimenzióját. Mindig van valamilyen *hivatalos színtér* (a pompázatos és távolítól az álságosan bensőséges, afféle kandalló melletti csevegésig), ahonnan a hatalmon lévők szólnak azokhoz, akiknek közügyeit szabályozni kívánják. Ezenkívül mindig van valamilyen *hivatalos irat* (dekrétum, archiválendő beszéd, vita, konzultáció vagy akár egy egyházi döntés), amely felé a politikai közösséget orientálni lehet, ha nem is mindig felvilágosításért, legalábbis igazolásért és értelmezésért. Ez tökéletesen összeegyeztethető azzal a lehetőséggel, hogy a kormányzás – számos formájában – nem hivatalos, mellékes, bennfentes átértelmezése vagy ki nem mondott háttérfeltételezése az, ami sokkal inkább irányítja a közügyek folyását, mint akármilyen hivatalosan jóváhagyott deklaráció. Végére is bármilyen érdemi színházi előadás magában foglalja a szereplők által bevallott célok összjátékát és magatartásuk implicite, utalásokkal jelzett forrásait. Mi több, a kibontakozó történet mindig arra irányul, hogy *megmozgasson és meggyőzzön*, ne csupán recitáljon és krónika legyen. A kormányzás teljesen soha sem a múlt feljegyzéseinek rendezésével foglalkozó, érdek nélküli vagy visszatekintő folyamat (bármilyen fontos legyen is az a helytelen kormányzás megakadályozásában, vagy akár a jövőendő választásainak „alaponalaként”). Mindig magában foglalja az információ kiválogatását, rendezését és prezentálását úgy, hogy szem előtt tartja a címzettet, kalkulál a közönség megértésére és elvárására

gyakorolt hatással. Mi több, az a kormány, amely elhanyagolja érdeklődésének felkeltését és meggyőzését, bizonyos idő múltán elveszíti érdeklődésüket és ezzel engedékenységet is. Ezért a hatékony kormányzás megköveteli, hogy legalább időnként produkáljon felrázó történeteket vagy morális üzenetet közvetítő, szimbolikus eseményeket, amelyek ismét lekötik a közönség figyelmét, még mielőtt az ellankad, és amelyek azt a kormányzati politikával azonos irányba terelik. Ez pedig behozza az efféle politikai kommunikációs folyamatok kétirányú természetét. Hiszen bármilyen színházról legyen is szó, a színpadról *a közönséget soha nem lehet feltétlenül ellenőrzés alatt tartani*. Bármilyen hipnotikus legyen is az előadás, egyeseket mégis jobban elbűvöl, mint másokat, és a hitelenség felfüggesztésének időtartama amúgy is korlátozott. Különben is, csupán a színházi előadások kisebb része és a kormányzati drámáknak még annál is kisebb hányada az, ami különösen hipnotikus. Ezért az előadók legyenek mindig kellően éberek arra az ijesztő eshetőségre számítva, ha a közönség kiábrándul, jól tudva, hogy az ilyesmi mennyire könnyen vezet el a hitetlenkedéshez, sőt akár a nyílt helytelenítéshez is. Mindegy, hogy politikai és színházi szereplőink milyen ritkán vannak kitéve a kifütyülésnek, ennek lehetősége mindig jelen van, és minden előadást legalább részben úgy kell megírni, hogy ezt elkerülje. És ez a magyarázata annak, hogy vannak *bizonyos* gikszerék, amelyeknek elkerülése érdekében a kormányok túlzott erőfeszítéseket tesznek (soha ne ismerd el, hogy provokálatlan támadást indítottál, soha ne valld be, hogy a pénzt hanyagságból egyszerűen elpocsékolad stb.). A színészek elbűvölhetik, szórakoztathatják vagy elámíthatják közönségüket, de soha sem engedhetik meg maguknak, hogy egyszerűen ne vegyék figyelembe. A kormányok sem engedhetik meg maguknak soha, hogy ne törekedjenek arra, hogy felmérjék alattvalóik várható reakcióit.

A cinikus és túltelitett modern közönség talán lehetetlennek tartja annak a harmóniának, bizalomnak és bűvöletnek a rekonstrukcióját, amellyel sok korábbi színházlátogató üdvözölte a premodern színpadi előadásokat. Itt a szekularizálódás újabb akadályt támaszt, ugyanis a hagyományos színházat jócskán átszöttek a vallásosság szálai. A konstituált hatalom iránti tisztelet régi hagyománya hasonlóképpen elszigetelte az uralom monarchikus és arisztokratikus formáit a kritikai visszacsatolásoktól. Ám a teatralitás ugyanazon elvei érvényesültek még egy hipotetikusan alázatos és babonás múltban is, talán csupán több volt a beépített biztonsági elem, mint a huszadik században. Tocqueville emlékeztet arra, hogy valamely társadalomban az arisztokratikus kiválóság hanyatlásának egyik első jelét feltételezhetően azon demokratikus témák megjelenése képviseli, amelyek a színházban népszerűsége tettek szert.⁷ Egy évszázaddal később Brecht és Pirandello színházi újításai igencsak jól előrejelthették a tömegidentitások erózióját, amelyek egyesek feltételezése szerint a modern politikát strukturálták. Bizony a mostani neoliberais érában nehezen kerülhetjük el azt, hogy az egysoros, a kiragadott idézetet és a reklámok zajongását tekintsük az uralkodó drámai formának, amely megfelel napjaink politikai fragmentációjának. Még ha elfogadnánk is az effajta sematikus és redukcionista egyenlősítő törekvé-

seket a teatralitás bizonyos formái és a politikai szervezetek megfelelő rendszerei között, akkor is igaz marad az, hogy mindezen változatos kezekben a kormányzás művészete fölöttébb színpadiasnak bizonyul. Nemcsak a politika, hanem a dráma is sok alakot ölthet. A hősi politizálás korszakát a shakespeare-i tragédia tükrözheti – a cinizmusét és hitelenségét olyan értékekkel szemben, mint a közszolgálat, inkább a nihilisztikus szatíra adhatja vissza. Azonban a színpadot és a szöveggönyvet a tragédia és a szatíra is használja, hogy magával ragadjon és meggyőzzön egy közönséget, amely rendelkezik a helyeslés vagy az elutasítás autonómiájával.

A modern politika egyes formái a közönség nagyobb részvételét jelentik, mint a klasszikus színház. Metaforikusan is és szó szerint is színészeket lehet elhelyezni a harmadik sorban, a nézőket villanásnyira besodorhatják a rivaldafénybe, továbbá rivális előadók vetélkedhetnek egymással a hallgatóság megnyeréséért. Az előadóknak a néző érdeklődésének felkeltése, ámulatba ejtése érdekében tett erőfeszítéseit beárnyékolhatják a különleges effektusok. Mégsem szabad összetévesztenünk a közönség és a színész közötti különbség elhomályosítását annak megszűnésével. A ma rendelkezésre álló színházi formákból sem kell azt a következtetést levonnunk, hogy a mögöttük meghúzódó drámai formákkal fel lehet hagyni. Hacsak nincs valamiféle összekötő szöveg vagy egységesítő értelmezés, amely tájékoztatást ad a mű szerkezetéről, az előadók és nézőik közötti kommunikáció összeomlik, és mindenki a saját útját fogja járni. Hasonlóképpen történik ez a politika birodalmában is, ahol a modern kormány a kommunikáció újabb, változatosabb és fragmentáltabb formáit vezetheti be (a bulvárlapok jelszavaitól a komputerizált „személyes” levélígi); politikai beszélgetőpartnerei pedig talán változatosabbak és státusuk kétesebb, mint korábban volt. A „visszacsatolás” kifinomultabb módszerei (közvélemény-kutatás, a választói magatartást aprólékos elemzése stb.) lényegbevágóan helyettesíthetik az ékesszólás és a tömegek kezelésének hagyományos eszközeit. De mindezek az újítások a kormányzást mind részletezőbb és specializáltabb előadássá teszik; ezek bevezetésekor sem lehet figyelmen kívül hagyni a mögötte meghúzódó drámai struktúrát.

Eddig a kormányzás minden formája által használt teatralitás elemeit hangsúlyoztam, de ezek természetesen bizonyos összefüggésekben sokkal fontosabbak és hangsúlyosabbak, mint másokban. Érdeklődésünk középpontjában a demokrácia és a demokratizálódás áll, és ez az, ahol feltételezésünk szerint a hivatalnokok és az állampolgár közötti kommunikáció folyamata a színpad közepére kerül. Mielőtt azonban tovább követnénk a reflektor pásztázását, emlékeznünk kell arra, hogy még a legnyugzóbb demokratikus teljesítmények idején sem pusztán a közvélemény megnyerése érdekli a kormányt. A színpad mögött vagy a háttérben mindig vannak mások, akik a díszleteket készítik, lezárják a könyvelést, színészeket toboroznak, új szöveggönyvekre vadásznak. Ha a kormányzás során mindig megfigyelhetők is az előadás bizonyos elemei, ugyanúgy elkerülhetetlen és jelentős része van az igazgatásnak is, no meg az állami források előteremtésére és megszervezésére irányuló,

visszatérő erőfeszítéseknek. A kormányok szükségképpen nem csupán társalgás formájában kommunikálnak alattvalóikkal, hanem – Foucault terminológiájával élve – a „fegyelem” révén is.⁸ Általában véve a nyílt erőszak a kormányzás hatástalan eszköze, és még azok is, akiket kényszerítenek, jobban fognak reagálni, ha legalább valamilyen ésszerű magyarázatot kapnak, amelyhez igyekezhetnek alkalmazkodni. Tehát a fegyelem kormányzati forrásaira való támaszkodás aligha nélkülözheti a hivatalos diskurzust és közvetítését. És hasonlóképpen, még a legmeggyőzőbb és elragadóbb kormányzati szószólók sem képesek tökéletesen elboldogulni a szervezés és a társadalmi fegyelem minimális követelményei nélkül. A gyakorlatban a politikai kommunikáció folyamatai mindig úgy strukturálódnak, hogy alkalmazkodjanak a rendnek ezen ésszerű kísérőikhez, vagy támogatást is kapjanak azoktól. A színház csak akkor mehet tovább, ha a néző tudja, hogy miképpen foglalja el a helyét, és mikor figyeljen az előadók tevékenységére. Demokratikus politika csak akkor lehetséges, ha az állampolgár tudatos és valamilyen eljárási megállapodást sikerült teremteni a nyilvános megfontolás kereteit és korlátait illetően.

És most térjünk vissza a színpad közepére! Itt, legalábbis rövid közjáték erejéig, az igazgatás, a szervezés, a fegyelem és a „kormányzatiság” korlátai sötétbe burkolóznak. A politikai demokrácia építése magával ragadó performance-ként mutatkozik meg. Még a hivatásos politológus dagályos prózája is tükröz ebből valamit, amikor hangsúlyt fektet a „politikai cselekvőkre”, a „mesterkedésre” és némi esetleges „nézeteltérés” izgalmaira és veszteségeire.

Rövid kitérő a klasszikus világba bemutatja, hogy a demokrácia és a dráma közötti összefüggés több pusztá metaforánál. A nyugati történeti hagyományban a kettő szorosan összekapcsolódik. És ez nem csupán az ötödik századi Athén furcsasága, hanem mélyen beágyazódott az európai nyelvbe és gondolkodásba, hogy azután különböző alakokban térjen vissza a modernebb időkben.⁹ A kapcsolat abból a szükségletből fakadt, hogy a polgárokat politikai közösség tagjaivá kellett nevelni. Arisztokratikus uralom alatt a politikai nevelés a kiváltságos kevesekre szorítkozhatott, és személyes kapcsolat révén adták tovább. Demokratikus uralom alatt azonban szükség volt a kommunikáció és szocializáció ennél kollektívabb formájára. A görög dráma (mind a tragédia, mind pedig a komédia) a demokratikus Athénben a közoktatás meghatározó eszköze lett. Werner Jaeger szerint „a tragédiák írója fontos politikai szereplő volt (...) a tragédia összehasonlíthatatlanul merészebb és emelkedett képzelőerejű nyelvvel megrázta az unalmas hétköznapi élet öntelt biztonságát.”¹⁰ Hasonlóképpen a komédia birodalmában: Jaeger azt állítja, hogy a „szellemi egészség mércéit (...) ítelték meg a színházban az egész athéni nép előtt. Ez a felelősség gondolatának átadása volt, ami elválaszthatatlan a szabadságtól, és amit a demokráciában az *euthyné* intézménye által valósítottak meg... az athéni demokrácia lényege [az volt], hogy a korlátokat nem a tiszttségviselők, hanem a közvélemény állította fel.”¹¹ A görög színház tehát megteremthette a demokratikus részvétel paramétereit, de természetesen csak közvetve volt köze a

konkrét politikai döntésekhez. A szónoklat, az ékesszólás és a retorika a közvetlen demokráciában a politikai vezetés létfontosságú tulajdonságai lettek. A dramatizálás színházi technikáit meggyőző erővel alkalmazták azok, akik csak játszani tudtak (azaz a hatalmat kibontakoztatták) mindaddig, amíg együttal képesek voltak biztosítani a nyilvánosság hozzáféréseit is.

A demokratikus szónoklat leghíresebb példája, amelyet az évszázadok során számtalanszor felidéztek már, természetesen Periklész gyászbeszéde volt: „Mi olyan alkotmány szerint élünk, amely nem szomszédaink törvényeit veszi mintául, inkább mi szolgálunk példaképül másoknak, mint hogy mi utánoznánk más népeket. A neve pedig, mivel az uralom nem néhány ember, hanem a többség kezében van, demokrácia. A magánügyekben a törvény mindenkinek egyenlő jogot biztosít, ami pedig a tekintélyt és azt illeti, hogy egyesek miért örvendenek jó hírek, a megbecsülés nem a közéletben elfoglalt helyzetüktől, hanem az érdemeiktől függ, s ha valaki képes rá, hogy városának valamilyen szolgálatot tegyen, ezt akkor is megteheti, ha szegénysége miatt társadalmi rangja jelentéktelen. A közösség ügyeit mi a szabadság jegyében intézzük, de a mindennapi életben sem figyeljük gyanakodva egymást (...) ha az egymás közötti érintkezésben még olyan türelmesek vagyunk is, az állami életben... engedelmességek ...a törvényeknek ...amelyeknek megsértését ... mindenki szégyennek tekintené.”¹² Az athéni politikai struktúra objektív elemzéseként ez a beszéd persze jócskán hagy kívánnivalót maga mögött, de halhatatlannak bizonyult, mint klasszikus példája annak, hogy miképpen kell a kollektív megfontolás folyamatában való részvételre, a rendszer iránti lojalításra rávenni a polgárokat. A kritikusok azonban sokszor rámutattak, hogy ez a beszéd legalább annyira egy birodalmi háború fenntartását célozta, mint amennyire a demokratikus részvételt igazolta, általánosabban pedig arra „példa”, hogy a retorika és színházi dramatizálás módszereit miképpen lehet különböző politikai célokra – ugyanúgy a demokrácia elnyomására és a felmagasztalására egyaránt – felhasználni. Mindazonáltal a demokratikus rendszerekben a politikai meggyőzés művészete nélkülözhetetlen központi helyet foglal el a demokratikus folyamatokban, és ezek a klasszikus előzmények megerősítik a népuralt és a politikai színház közös eredetét.

Végül, ahogy Quentin Skinner a közelmúltban emlékeztetett rá, meg kell jegyeznünk, hogy a klasszikus hagyományban a kapcsolatot a szónoklat és a népuralt között negatívan is meg lehet fogalmazni. Erre utalt ironikusan Tacitus Kr. u. 101-ben, amikor befejezte a szónoklatról írott dialógusát, jelezvén, hogy e művészet hatóköre az utóbbi időben lecsökkent, hiszen: „Mi szükség oly sok népgyűlésre, amikor az állam ügyeit nem az avatatlan tömeg, hanem egyetlen személy: a legbölcsebb intézi?”¹³

IV. KRITIKA ÉS IDEIGLENES MÉRLEG

Ez a zárófejezet a színházi analógia használatát ért bírálat két alternatív vonulatával foglalkozik, amelyeket az elméletről és módszertanról, vagy az elméletek és módszerek kombinációjáról szóló vita szélesebb összefüggésébe állítok, mert szerintem ez kínálja a legígéretesebb előrehaladást a demokratizálódási folyamat összehasonlító elemzésében. A bírálat első vonulata az általam az imént körvonalazott megközelítést diszqualifikálja, míg a második ad neki némi teret, de figyelmeztet a csapdákra, és visszafogja az ítéletalkotást, amíg az eredményeket nem látja.

Először körvonalazom a diszqualifikáció esetét. A színházi analógia igencsak érdekes metaforának hangzik, de nem szigorúan vett „tudományos” elmélet, és nem is tehető azzá. Oly sok szubjektivitást tartalmaz, hogy még egy hipotézis megfogalmazásának sem lehet nagyon megbízható módszere. Mindenképpen nélküli a jól meghatározott értelmezőket, amelyek világosan különböznek az értelmezettektől, és láthatóan nem nagyon érdekli az értéksemlegesség. Miféle objektív bizonyítékot vagy független igazolási eljárásokat fogadhatnánk el ahhoz, hogy teszteljük állításainkat? Vajon az elemző képes lenne-e megismételni azokat, avagy függenek-e azok bizonyos cselekvők ítéletétől, hallgatólagos ismeretétől? Ez a megközelítés mintha utat nyitna az okság határozatlan kimenetelű, hosszú láncai előtt, amelyeket az elemzés szintjeinek önkényes megváltoztatásaival (a személyes vezetéstől a feltételezett kollektív normák stb. irányába) *post hoc* racionalizálunk. Tehát megszegi a legtöbb olyan tudományos módszertani tabut, amelyet tisztelnie kellene, ha megfelelné a tudomány szigorú követelményeinek. A jó történetírás követelményeinek sem felel meg, mivel inkább visszatérő mintákat és a különböző összefüggésekben megfigyelhető, mögöttes folyamatokat kívánja azonosítani, és nem egyszerűen és a lehető legalaposabban megmagyarázni az egyedi, egyedülálló eseményeket vagy epizódokat. A történész szempontjából túlságosan sok szubjektivitást tartalmaz, túl sok *a priori* feltételezést, mielőtt még bárki is megvizsgálta volna a specifikus bizonyítékot, és esetleges függését a kellően alá nem támasztott, tényelensé hipotézistől. Nem jó tehát történelemnek, nem jó tudománynak, a legjobb esetben is csupán indukciós vagy fenomenológiai újraleírás.

A válaszom ezekre a felvetésekre a következő. Szerintem ez az érvelés kizár egy olyan perspektívát, amely legalább arra érdemes, hogy meghallgassuk. Ha a vizsgálódásnak csupán azokat a stratégiáit fogadjuk el, amelyek a legaggályoskodóbb „tudományossággal” keresik a szabályszerűséget és az egyedi események professzionális történeti rekonstrukcióit, akkor bizony még igencsak sokáig kell várunk, amíg képessé válunk arra, hogy valami lényegeset mondjunk a demokratizálódás most zajló folyamatairól. Sőt, ha ilyen szigorú módszertani purizmust teszünk magunkévá, akkor az elkövetkező magyarázatok által megkívánt teljesítmény színvonala, amikor – ha egyáltalán – erre sor kerül, várhatóan alacsony lesz, hiszen oly kicsi a verseny, és oly sok közvetett vagy ideiglenes ismeretet utasítottak már el. Egyidejűleg a politikusok cselekedni fognak, a közönség pedig hinni fog, és megtartják a szertartásokat, mintha

rendelkezzenek a demokratizálódási folyamatra vonatkozó hasznos tudással. Állításaikat nem vetjük alá tudományos vizsgálódásnak vagy kritikus áttekintésnek, mert nem vagyunk hajlandók az ő kategóriáik szerint beszélni.

Hogyan lehet ezekkel a különböző diszkvalifikáló bírálatokkal szembe szállni? Először el kell fogadnom a megjegyzést, hogy a színházi analógia a vizsgálat tárgyát képező, különböző folyamatok fenomenológiai újrafogalmazása. A szóban forgó társadalmi jelenségek léteznek, visszatérőek – mintha bizonyos közös vonásokkal rendelkezzenek –, politikailag és szociálisan fontosak, és persze nagyon összetett, dinamikus folyamatok. Ezért magyarázatot és elemzést kívánnak. Ha az összehasonlító módszert alkalmazzuk, hogy megbirkózzunk az ilyen burjánzó és sokformájú valósággal, akkor ez szerintem elkerülhetetlenül megkívánja az indukció alkalmazását. Más szóval, amikor azt akarjuk meghatározni, hogy mit is kell összehasonlítani, és honnan is kezdjük az elemzést, azt jelentős mértékben a szóban forgó esetek főbb vonásainak első megfigyelései fogják irányítani. Ha pedig ez így van, akkor a fenomenológiai leírás önmagában még nem diszkvalifikált eljárás. Az indukciónak és a dedukciónak együtt kell haladnia, ha nem csupán elegáns, hanem egyúttal a folyamatok leírásának releváns modelljeit akarjuk megteremteni.

Ez az, ahol a metaforák és analógiák alkalmazása megjelenik. Miután komplex jelenségeink főbb vonásait ideiglenesen áttekintettük, szükségünk van valamiféle analitikus vagy értelmező keretre, amely segít azonosítani, hogy mely változók vagy lehetséges oksági összefüggések területei érdemesek a további és szorosabb vizsgálódásra. Egyesek ezt a legkevésbé megkérdőjelezhető első alapelvekből dedukcióval kívánják elvégezni. Semmi kifogásom eme karteziánus vagy hobbes-i stílusú elméletalkotás ellen. Minden attól függ, hogy képes-e megfelelő és meggyőző magyarázatokat kínálni. Szerintem az érdeklődésnek e deduktív stratégiája sem más, mint egy metafora vagy analógia alkalmazása – ebben az esetben a társadalmi folyamatok matematikai meghatározottságának metaforájáról van szó. Az alternatív metaforákhoz hasonlóan ennek is érdeme, hogy egyszerűsíti és világossá teszi útvonalunkat a bonyolult társadalmi viszonyok sűrű őserdejében, ám azzal a kockázattal is jár, hogy a priori rávesz minket: hagyjunk ki vagy ne vegyünk figyelembe információtipusokat, vagy ne kalkuláljunk az elemzés olyan kategóriáival, amelyek kívül esnek a keretein, pedig szükség lenne rájuk, hogy megfelelő és terjedelmében elégséges magyarázatot adjunk. Mindebből azt a következtetést vonom le, hogy sok metaforát kell figyelembe vennünk, alternatív magyarázó kereteket kell összehasonlítanunk és egymással szembeállítanunk, amelyek képesek irányítani minket indukciónk és dedukciónk integrálásának feladatában. Ez az a keret, amelyen belül igyekeztem rámutatni arra, hogy a demokratizálódás összehasonlító vizsgálatában mintha a színházi metafora kínálna valamit, mert figyelmünket ráirányítja ezen folyamatok fenomenológiai vonatkozásaira, amelyek mind empirikusan, mind pedig elméletileg fontosnak látszanak, de mintha az alternatív, már megszilárdult metaforikus keretek eszközei (beleértve a racionális választást is) kirostálnák azokat.

De mi legyen eme perspektíva társadalomtudományi elméletként kétes státusával? Itt már az egyenes elutasítás területéről átkerülünk arra a bártárságosabb terepre, ahol az alternatív megközelítések erejét és gyengéit össze lehet hasonlítani. Nyilvánvaló, hogy a színházi metafora nem teljesen körülhatárolt elmélet, és nem várható el tőle, hogy valaha is képes legyen törvényszerűségeket produkálni. Ennek ellenére jelentős szerepe lehet, ha produktív hipotéziseket szül, amelyeket később értékelni lehet a történeti vagy összehasonlító vizsgálódás konvencionálisabb módszereivel. Mi több, ha igazam van abban, hogy még a szigorúbb elméleti konstrukciók is feltételezésekkel és holtpontokkal működő metaforák, akkor a valóság fontos ellenőrizője vagy az elméletek kijavítója lehetne, mert azok ugyan elegánsabbak talán, ám hajlanak a redukcionizmusra, és esetenként figyelmen kívül hagynak releváns adatokat.

Remélhetőleg ezen a ponton színházi analógiámat, mint a demokratizálódás kutatásának fegyvertárában szereplő eszközt, már nem lehet teljes egészében elvetni. Am még mindig szembe kell néznünk egy meglehetősen félelmetes vádirattal, amely szerint ez az analógia megszeg módszertani tabukat, ad hoc és post hoc elmozdulások vannak elemzése szintjeiben, az okság gyenge és homályos sorai találhatók benne, hiányoznak belőle az objektív verifikációs eljárások, és elhanyagolja az értékeslegességet. Ezek mind igen súlyos kérdések, és az itt lehetségesnél alaposabb taglalásra érdemesek. Anélkül, hogy megkerülném ezeket, inkább relatív hiányosságoknak, nem pedig abszolút tabuknak nevezném őket. Annak a szigornak, amellyel egy módszertani törvényt érvényesíteni lehet, bizonyos mértékig a vizsgálat tárgyát alkotó jelenség természetétől kell függenie. Egy olyan színházi analógia, amelyet ezen módszertani előírások durva semmibevételével alkalmaznak, vad és félrevezető lenne. De komolyan is lehet mindent venni, és lehet e konkrét megközelítés keretein belül a lehető legjobb módszertani gyakorlatra törekedni. Végül, és persze még ellentmondásosabban, azzal érvelek, hogy mindennapi gyakorlatunkban sikerrel konstruálunk mindenféle magyarázatot, amely segít minket eligazodni a körülöttünk lévő világban anélkül, hogy bármit is figyelembe vennénk a logika és a bizonyítás ezen igényes normáiból. Talán amíg várunk a cselekvés végső, integrált elméletére, amely aduként üti a társadalmi magyarázat összes jelenlegi „tudománytalan” stratégiáját, nem teljesen fölösleges időpocsékolás „kézműves” elemzéseket és lazán konkretizált középszintű általánosításokat felépíteni, amelyek némi gyakorlati alapot szolgáltatnak az életünkhöz egy demokratizálódási kísérletekkel teli világban.

Arra a vádra reagálva, amely szerint az elemzés szintjén vannak *ad hoc* és *post hoc* elmozdulások, azt mondanám, hogy ezeket éppen a vizsgálat tárgyát alkotó folyamatok összetettsége, bizonytalansága és hibrid természetűe kívánja meg. Az *ad hoc* nem tekinthető egyenlőnek az önkényessellel. A jó komparativistának meggyőző okokat kell szolgáltatnia ahhoz, hogy miért mozdul el az elemzés egyik szintjéről a másikra. Amikor hasonló helyzetekkel birkózik, hasonló elmozdulásokat lehet elvárni tőle. Megítélés kérdése, hogy mit értünk a „hasonló” és a „meggyőző” alatt, amit a képzés és bírálat útján lehet egyengetni és tökéletesíteni.

Hasonló válaszokat lehet a szubjektívitas és az értékfogultság vádja ellen irányítani. Ha az ember előnyben részesíti a demokratikus eredményeket, és rokonszenvez a demokratikus szereplőkkel, az még nem szükségképpen akadály a demokratikus szereplőkkel, az még nem szükségképpen akadály annak, hogy elemzése világos és objektív legyen. Ez részben a képzés, a tapasztalás és a jó ítéletalkotás ügye. Ha valaki nem képes beleélni magát azoknak a demokratikus törekvéseibe, akiket tanulmányoz, ez legalább annyira korlátozhatja a jó megértést, mint az ellenkezője. Azután ott a verifikációs eljárások kérdése. Kétségtelen, hogy a megismételhetőség mindenképpen kívánatos, ám vannak olyan társadalmi folyamatot, amelyeket csak nehezen lehet szabványosított objektív jelzőszámokkal mérni. Bizonyos mértékig tehát a verifikáció szakértelem, tudást és az összefüggések ismeretét kívánja. Ez nem azt jelenti, hogy a verifikáció önkényes vagy szubjektív. Indokolni, a hozzáértést bizonyítani és a konfliktusban lévő ítéletek között döntenet kell. A demokratizálódás folyamatainak esetében azt is mérlegelnünk kell, hogy milyen típusú verifikációra van szükség. Vajon egy átfogó törvényszerűséget erősítünk meg? Vagy biztatásra van szükség, amit magyarázatok egy bizonyos „csomagja” szolgáltat a rendelkezésre álló bizonyítékok számára valamely konkrét modernizációs folyamatban? Szerintem – bár ez bizonyos terepismeretekkel kapcsolatos elfogultságot tükrözhet – a demokratizálódás területén a jó magyarázat használhatóságának bizonyítéka csakis az lehet, hogy a konkrét esetben, amelyre gondolva összeállították, legyőzi a versenytársakat. Szerintem ez a teljesítmény igényes mércéje. Számomra a legtöbb olyan állítás, hogy valakinek sikerült a demokratizálódás területén törvényszerűségeket meghatározni, megalapozatlannak és elégtelenül igazoltnak hangzik.

Színházi metaforám vonzóbb, ha olyan értelmezési keretnek tekintjük, amely segít elmélyíteni egy-egy konkrét demokratizálódási folyamat megértését, és ha nem gondoljuk, hogy ugródeszka valamiféle átfogó törvény megerősítéséhez. A drámai előadás, természetéből fakadóan, még akkor is az egyedi szituációra irányítja a figyelmet, ha egyidejűleg a narráció egyetemes vonatkozásaira utal. A jó dráma a társadalmi kontextust összeköti a szereplők tetteivel. Ezért a viselkedés „sűrű”, összefüggéssel telített magyarázatát adja. A regionális kutatás perspektívájából nézve a demokratizálódás vizsgálatát el lehet végezni egy-egy adott országban, és kellő ismereteket lehet nyerni a kontextusról (beleértve a történelmet, a kulturális nyelvezetet, a megnevezett kollektív jelképeket vagy hivatkozási pontokat). Ha mindettől eltekintünk, akkor könnyen előfordulhat, hogy egy absztrakt ok-okozati összefüggésről olyan üres tételt alkotunk, amely aligha győzi meg a szóban forgó közösséget, hiszen bármilyen szilárdnak is tűnhet egy „szellemivé lényegült” társadalomtudós számára, nem sikerül értelmesen összekapcsolni a saját sorsuk megértésével. A színházi analógia a többi módszernek éppen ezt a korlátját küzdi le. Védelmet kínál az „előregyártott” kategóriák rákényszerítésével szemben, amelyek az adott helyszínen nem váltak érthetővé. Ha X országban a demokratizálódást egy minimális eljárási definíció keretei között élük meg, a munkásosztály felemelkedésének kifejezését, esetleg a kapitalizmus győzelmét látják benne, vagy bármi mást, akkor ez bizo-

nyára azért van, mert valamilyen hatékony nyilvános előadás azt az értelmézést tudatosította.

Persze még ha „kontextuális” vagy „regionális tanulmányok” szempontjából nézzük is, vannak korlátok és csapdák, amelyeket a színházi metaforára való túlzott támaszkodásnak tulajdonítanak. Például a demokratizálódással foglalkozó irodalom legnagyobb része szenved attól a torzítástól, amely a nemzeti politikai szintérré való összpontosításból fakad, valamint abból, hogy viszonylag elhanyagolják a nemzeteken kívüli és a nemzetinél alacsonyabb szintű folyamatokat is, amelyek gyakran ugyanolyan fontosak. Az egyetlen színpad metaforája eme torzítás megerősítésének kockázatával jár. Az „elit paktumokkal” és az „intézmények fabrikálásával” foglalkozó irodalmat „voluntarizmusáért” bírálták – más szóval azért a feltételezésért, hogy létezik valamiféle egységes irányító akarat, amely az egész folyamatot ellenőrzi. A dráma analógiája kockáztatja e kérdéses feltételezés megerősítését; mivel természetesen minden szereplőnek van írója és rendezője, hasztalanul igyekeznek a spontaneitás illúzióját kelteni. Nagyon sok demokratikus átmenetet valóban jellemez az improvizálás és az „íratlan behatolás” a nyilvánosság színterébe – ez valóban pirandellói elem. Metaforáinknak ezt a ténnyt tudomásul kell vennünk.¹⁴ Hasonlóképpen: a metafora egyetlen egységes és homogén közönséget feltételez, amely állandóan egyetlen cselekmény fonalát követi. A valóság azonban természetesen az, hogy a legtöbb esetben a lakosság a „kibontakozás” folyamatában heterogén, szórt, és könnyű elvonni a figyelmét, továbbá csak a folyamatos politikai narráció egyes részeiben vesz részt. Egy másik lehetséges torzulás fakadhat abból a tényből, hogy a drámai előadás a figyelmet egy konkrét folyamatra összpontosítja azzal, hogy a szó szoros értelmében kiszűr más, gyakran szorosan összefüggő tevékenységeket. Ezért az analógia kockáztatja azt az értelmezést, hogy az új politikai „játékszabályok” megtervezése úgy halad, ahogy azt a közönségnek mutatják, elszigetelve más, ide vonatkozó fejleményektől, amelyeket a színpadon kívül kezelnek. Továbbá a legtöbb színház régi és közös hagyományok és elvárások alapján működik. Lehetnek ugyan új fordulatok a cselekményben, az alakzat megnyugtatóan ismerős, és a színházba járás tapasztalata szokás szerint megerősíti az identitás, sőt még a nyugalom kollektív tudatát is. Ezzel szemben a demokratikus átmenetek gyakran ennél ijesztőbbek, rombolóbbak, megosztóbbak és kiszámíthatatlanabbak. Végül, amikor legördül a függöny, mindenki tudja, hogy vége az előadásnak, és a közönség szétszóródva visszatér a saját magánlétezésébe. A demokratikus átmenet végpontja sokkal kevésbé látszik világosan, és a különböző csoportok a folyamat különböző szakaszaiban csökkentik politikai részvételüket.¹⁵

Végezetül érdemes megvizsgálni a demokrácia mint nyilvános drámai előadás metaforáját, amely egy módszer a többi között, hogy elősegítse e folyamatok összehasonlító elemzését. Ez a metafora nem mér vereséget a többi alternatívára, hanem hasznosan kiegészítheti azokat, sőt még a valóság mércéjeként is szolgálhat, valahányszor más perspektívákról túl sokat képzelnek alkalmazóik. Ahelyett, hogy egy jó történet helyettesítője lenne vagy a szűkebb értelemben vett, összehasonlító magyaráza-

tot szolgáltató „tudományos” stratégiákat pótolná, inkább úgy kellene művelni, hogy reagáljon gondjaikra, és járuljon hozzá a tudás kumulálódó növekedéséhez.

Annak ellenére, hogy bemutattam, látszólag fegyelmezetlen ez a módszertan, azt is igyekeztem megmutatni, hogy képes inkább *inter-* és nem *antidisziplináris* lenni, és hogy eljárásai lehetnek rendezettek és tájékoztatók. Más, jobban megálapozott perspektívákhoz hasonlítva kétségtelenül vannak gyengéi, de sajátos erősségei is, és segít abban, hogy azonosítsuk alternatív megközelítések homályos pontjait.

A módszertani pluralizmus mellett érveltem, és azt állítottam, hogy minden módszernek az az igazi mércéje, hogy megfelel, vagy kiegészíti mások magyarázó erejű teljesítményét. A demokratizálódás tanulmányozásának területén a színvonal eddig nem ért el nagy magasságokat. Ezért van tere a több és jobb munkának a létező magyarázó paradigmákon belül, de állítom, hogy a hálónkat szélesebb körben is kivethetjük, különösen ha a cél – mint ahogy nem is lehet más – az, hogy megmagyarázzuk a gyakran sajátos konfigurációkat, amelyek napjaink demokratiizálódásának egyre növekvő univerzumában fognak kialakulni.

Fordította: Gáthy Vera

JEGYZETEK

- ¹ Az az egyszerű megállapítás, hogy a demokratizálódást valószínűtlen elérni egy alulról induló tömeges lázadással, ehelyett inkább valamiféle átrendeződre van szükség az autoritárius és a demokratikus elitek között, a legtöbb ország esetében csak intuitív alapon nyugodott. De ha egyszer már „megmagyarázták”, ezzel máris új demokratizálási lehetőségeket nyitottak meg.
- ² 1981 végén Guillermo O'Donnell és jómagam másokkal együtt a görög és a portugál esetekből azt a következtetést vontuk le, hogy a külső katonai vereség felgyorsíthatja a demokratikus átalakulást. Sajnos azt mondtuk, hogy ez kivételes út, ami aligha ismétlődik meg. Ám azután Galtieri tábornok, aki nem ismerhette vitáinkat, szolgáltatta hozzájuk a megerősítést.
- ³ 1866-ban George Eliot a következő kommentárt adta közre a „meghatalmazó-meghatalmazott problémával” kapcsolatban, amit olyan fogalmakkal írt meg, hogy azok különösen jól alkalmazhatók a demokratizálódás irodalmának közelmúltban folyó vitáira: „Képzeld el, micsoda sakkjátszma lenne akkor, ha az összes sakkfigurának indulatai és érdekei lennének, ha többé-kevésbé sekélyesek és ravaszak lennének: ha az ember nemcsak az ellenfél figuráit illetően lenne bizonytalan, hanem egy kicsit még a sajátjai miatt is; ha a huszárnk egyszerűen és lopva áttenné magát egy másik négyzetre; ha a futónk, megvetve a bástyánkat, kicsalogatná a gyalogjainkat a helyükből; ha a gyalogjaink, utálva, hogy ők gyalogok, elhagynák a számukra kijelölt helyet, hadd kapjunk minél előbb sakk-mattot. Lehet, hogy mi vagyunk a legcsalafintább deduktív érvelők, ám megeshet, hogy saját gyalogjaink vernek meg minket. Különösen jó esélyünk van erre, ha önhittent függünk matematikai képzeletöröngtől és megvetéssel szemléljük szenvedélyes figuráinkat. Ezt a képzeletbeli sakkjátszmát mégis könnyen hasonlíthatjuk ahhoz a játszmahoz, amelyet az ember játszik embertársa ellen úgy, hogy más embertársai az eszközei. Talán bölcsnek tartja magát azért, mert az önérdéken kívül semmiféle köteléket nem ismer el; ám az egyetlen önérdék, amire bizton támaszkodhat, az, ami ilyennek látszik azon tudat számára, amit használni vagy irányítani fog. De vajon valaha is bizonyosan ismerheti ezt?”

- ⁴ L. Philippe Schmitter – Javier Santiso 1997. *Three Temporal Dimensions to the Consolidation of Democracy. Mimeo*, február.
- ⁵ Lásd „An Elusive Transition: The Slow Motion Demise of Authoritarian Dominant Party Rule in Mexico” c. írásomat: *Democratization*, 1995. ősz.
- ⁶ Jan Potocki 1995. *The Manuscript Found in Saragossa*. Penguin, 229 o. A mű eredetileg 1813-ban Párizsban jelent meg. Velásquez valójában a „racionális örült” tökéletes megtestesülésének látszik majdnem két évszázaddal azt megelőzően, hogy Amartya Sen újra felfedezte őt. Apja arra tanította, miképpen írhatja le geometriai formákkal az emberi cselekvést és érzelmeket, ám ő minduntalan elesett, mert a járás mint cselekvés nem mindig engedelmesskedett logikai szabályoknak. Megrettent az olyan történetektől, amelyek „egyszerűen kezdődnek, és az ember azt hiszi, hogy máris sejtja a végét. Ám a dolgok egészen másképpen végződnek. Az első történetből keletkezik a második, abból születik a harmadik, és így tovább, mint a periodikus törtek, amelyek bizonyos osztások eredményeképpen a végtelenségig elnyújthatók. A matematikában számos módon lehet bizonyos haladványokat befejezni, míg ebben az esetben az egyetlen eredmény a kibogozhatatlan zűrzavar.” (334.)
- ⁷ Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia. Vö. David Konstan: *Greek Comedy and Ideology*; Lucien Pye: *The Spirit of Chinese Politics*; David I. Kertzer: *Ritual, Politics, and Power*.
- ⁸ Egyformán nehéz figyelmen kívül hagyni Foucault terminológiáját, avagy teljes egészében elfogadni azt. Mivel azt akarja, hogy az államot mint a rend kívülről ránk erőltetett rendszerét lássuk, olyan fogalmakat használ, amelyek inkább a kormányzati cselekvés korlátozó, mint potenciálisan felszabadító vonatkozásaira irányítják a figyelmet. Az ő „rendőrségfogalma” tartalmazza a jó kormányzást, „biztonságfogalma” pedig a szabadság feltételeit. Céljaink számára leginkább „kormányzatiság-koncepciója” releváns, amely az állami cselekvés tizenharmadik század óta megjelent specifikusabb és kifinomultabb formájára utal, és amely szerint a politikai hatalom használata többé már nem a terület feletti ellenőrzésre („szuverenitás”) vagy testületekre („rendőrség”) összpontosul, hanem a politikai gazdaságtan asszimilációjára és manipulálására, hogy megtegye a „biztonságot”. Foucault szempontjából ez a külső kontroll még inkább kifinomult változatának tűnhet, mivel azonban ugyancsak magában foglalja a tevékenység autonóm szférájának (gazdaság) újabb vonatkozását, meg az ehhez kapcsolódó állampolgári alanyiságot, egy másik nézőpontból úgy is tekinthető, hogy alapvető lépés, amely elvezet a kívülről ránk kényszerített ellenőrzéstől az önkormányzat felé. L. Graham Burchell és mások, 1991. *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Harvester: Wheatsheaf; különösen pedig az 1978-ban College de France-ban tartott előadása, amelyet 4. fejezetként újra nyomtat.
- ⁹ Figyeljük meg például Garry Wills beszámolóját Edward Everett Gettysburgban tartott hivatalos szónoklatról (ami megelőzte Lincoln elnök halhatatlan beszédét): „Mint az atikai szónokok – és drámaírók – ismerte a jelképek erejét, amellyel meg lehet teremteni egy nép politikai identitását. (...) És nem túlozzuk el Everett törekvésén ebben a szónoklatát megkoronázó törekvésben, amikor azt mondjuk, hogy olyan hatást kívánt elérni, mint amilyet a görög dráma és a görög gyászbeszéd tudott. Miképpen Aiszkhülosz az isteneket használta fel, hogy megmagyarázza az athéniaknak az athéni eszményeket, ő görög eszményeket használt fel, hogy megmagyarázza Amerikát az amerikaiaknak.” *Lincoln at Gettysburg: The Words That Remade America*. New York: Simon & Shuster, 1992. 51–2.
- ¹⁰ Werner Jaeger 1954. *Paideia: The Ideals of Greek Culture*. I. k. Oxford: Blackwell, 248.
- ¹¹ Uo. 364–365. „Jogi nyelven a büntetést, amely az embert visszakényszeríti arra a vonalra, amit áthágott, euthynének, kiegyenesítésnek nevezik – és itt a szofista hite szerint megnyilvánul a jog nevelési funkciója” (311.).
- ¹² Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. (Ford.: Muraközy Gyula.) Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985. 146–147.
- ¹³ Idézi Quentin Skinner 1996. *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Thomas Hobbes*. (Cambridge University Press, 70.

Az idézet Tacitus munkájából érdekes fordítási-kulturális problémát vet fel: a szövegben szereplő latin főnév, a „concio, v. contio, onis, f.” ugyanis két fogalmat fed. Finály Henrik magyarázatában: „1. tisztviselőktől v. táborban a fővezértől egybehítt gyűlése a népnek v. katonáknak, melynek célja volt az összegyűlteket valamiről értesíteni, valamely ügyet velők előlegesen tárgyalni és megvitatni, vagy arra nézve valami véleményt v. hangulatot ébresztetni”, illetve: „2. beszéd, előadás a népgyűlésen” (A latin nyelv szótára Budapest 1884. s.v. concio). A mű tehát Tacitus: *Dialogus de Oratoribus* (41) c. írásának magyar kiadásában Borzsák István fordításában a „népgyűlés” értelmezés szerepel, míg a jelen szerző által idézett angol fordításban „numerous speeches before the populace”, tehát a főnév „beszéd” értelmezése szerepel – a ford. megjegyzése.

- ¹⁴ A nyilvános drámai előadások természetesen sok formát ölthetnek – nemcsak történelmi drámát lehet előadni, hanem bohózatot és pszichológiai tragédiát is –, és nemcsak színház van, hanem cirkusz és szappanopera is. Metaforám tehát nagyon jól tágítható. Használhatóságának bizonyításához egy sor esettanulmányra lenne szükség, amire itt nincs hely.
- ¹⁵ Amikor a demokratikus folyamatokat a színházi metaforához hasonlítjuk, ez azt jelenti, hogy az elemző mind az előadáson, mind a hallgatóságon kívül áll. Ha úgy tetszik, olyan, mint a színikritikus. Ám a darab elsődleges mércéje, hogy vajon leköti-e közönsége figyelmét. Hasonlóképpen az átmenet elsődleges mércéje az, hogy meggyőzi-e a polgárokat. A külső elemző azt állíthatja, hogy a demokratizálás minden kelléke jelen van, de ha az érintett társadalom nincs erről meggyőzve, akkor a folyamat nem lesz igazi. Hasonlóképpen: a színikritikus dicsérheti az előadást, de ennek semmi haszna, ha a közönség nem így reagál. Természetesen az ember elvárná, hogy legyen némi egybeesés a társadalomtudomány és a demokratizálódásnak a polgárok által való észlelése között. De ahogy a közönség sem ért szükségképpen mindenben egyet a kritikusokkal, így ezt sem lehet biztosra venni.

